

Československá akademie věd

Vědecký redaktor:

univ. prof. PhDr. Vladimír Šmilauer, DrSc.

Recenzoval:

doc. PhDr. František Kopečný, DrSc.

slova a dějiny

*Pod vedením PhDr. Igora Němce, DrSc.,
zpracoval autorský kolektiv Staročeského slovníku
za přispění externích spolupracovníků*

ACADEMIA
PRAHA 1980

Spřežkový pravopis se však ještě dlouho udržoval, převládal u nás v rozličných podobách po celé 15. století. Mnohdy se v té době užívalo zároveň spřežek i diakritických znamének, jak vidíme i v ukázce z tištěné Bible pražské z roku 1488:

...kterziž czinie zlee wiecey bludie. Milofrdenftwie a prawda prziprawugi dobre wiecey. We wflelikem skutku dobrem bude rozmnozenie. ale kde mnoho flow. tu czaftokrat bywa chudoba.

Takovým kombinovaným pravopisem — ovšem v jednotlivostech odlišným — píše dodnes Poláci.

Teprve v 16. století se u nás diakritický pravopis po některých úpravách ustálil v tak zvaném pravopise českoobratrském. Jeho úpravy se týkají například označování samohlásek *i* a *í*: po *c*, *s*, *z* píše čeští bratři důsledně *y*, *ý*, např. *wzývagj* (vzývají), *wěcy* (věci), *profjym* (prosím), *wěřjcyj* (věřící), *skufyiti* (zkusiti). Také umístění a tvar znamének se mění, místo teček nad písmeny se píše obloučky a posléze háčky. Vcelku je možno říci, že ani v 16. století neustoupil u nás spřežkový pravopis s úplnou platností pravopisu diakritickému. Nejdéle — kromě dodnes užívané spřežky *ch* — se udržuje psaní *ff* pro sykavku *š*. Této spřežky se u nás užívá ještě v 19. století. Ale úpravy a reformy pravopisu v obrozené době — to už by byla zase jiná kapitola.

Slova o neobyčejných obyčejích v rodinném životě

Staří Čechové měli mnoho různých zvyků, neobyčejných i docela všedních. Abychom z nich mohli vybrat ty, které se vztahují k životu v rodině, vezměme si na pomoc dva citáty se slovem *obyčej* z vycházejícího Staročeského slovníku. První je povzdech lékaře, který hledá prostředek proti nemocem, „ješto ot veliké práce přichodie“. Ví totiž, že nelze jen tak nemocnému nařídít, aby s onou velikou námahou přestal, protože „co jest člověk přivykl..., ostane-li toho obyčeje, bude nemocen“. A druhý citát říká: „...mnohá sú ustavenie, nemajíc základu na rozumu, jediné toliko z obyčeje a z dávného zachování trvají. A protož změnití obyčej jest umdliti (tj. oslabiti) právo.“ V prvním případě jde o obyčej, kterému člověk během života přivykl, ale který může být jinému člověku úplně nepochopitelný. V druhém případě jde o ustálený způsob jednání, tradičně vžitý v nějakém společenství, který respektují všichni jeho členové proto, že tak jej zachovávaly už minulé generace. A z této druhé skupiny upozorníme na některé neobvyklé obyčeje v rodinném životě.

Nejvděčnější příležitost k uplatnění a uchování obyčejů a zvyklostí v rodinném životě poskytuje svatba. Byl to složitý obřad, který po staletí zachovával některé velmi staré formy a přitom byl neustále doplňován novými prvky. Kolik úkonů, příkazů a zákazů, písní a promluv bylo třeba dodržet, aby se neopomenulo nic, co by zabezpečilo optimální podmínky zakládání rodiny, a aby se nezklamalo očekávání účastníků tak závažné a slavné události! Při svatbě se spojovaly staré obřady zvykové a společenskoprávní s pozůstatky kultovních obřadů a obyčejů s magickými praktikami a v menší

míře s obyčejí, které měly vztah k jiným rodinným nebo výročním zvykům. Můžeme očekávat, že se na základě staročeských písemných pramenů a rozboru svatebních termínů dozvíme něco bližšího o slavení svatby u našich předků?

Pojmenování účastníků svatby a svatebních úkonů skutečně prozradí leccos o svatebních obyčejích. U pojmenování hlavní aktérky obřadu *nevěsta*, jehož původ je dosud předmětem sporů etymologů, lze předpokládat souvislost se slovy *nevědět* nebo *vdát*, *věno* a *nový*. *Nevěsta* byla nová, dosud neznámá žena, přivedená do mužovy rodiny, a to nejen v den své svatby. Proto se mohla ve staré češtině nazývat nevěstou také snacha nebo i jiná manželka pokrevního příbuzného, kupř. švagrová (srov. str. 80). Výrazy *ženich* (*ženiti*, *ženatý*), *manžel*, *manželka* a *manželství* souvisí se slovem *žena*. *Ženich* byl ten, kdo má mladou ženu, *manželka*, původně *malženka* (ani tuto starou složeninu nevyšvětlují etymologové jednotně) byla mladá vdaná žena; odtud i název *manželství*, které označovalo protiklad k svobodnému stavu.

Pro slovo *svatba* se hledala různá objasnění už ve staré době, např. Hus je odvozoval od výrazu „svá dva“, tj. dva „sebe dbající“. *Svatba* patří do blízkosti velmi starých pojmenování *svat* a *svatvie*, která vycházejí ze stejného základu jako zájmeno *svůj*. *Svat* znamenalo svého člověka, který náleží k příbuzenstvu, a tento široký význam byl později zúžen na příbuzného jakožto svatebního hosta. Tak čteme v jednom ze staročeských překladů bible o uraženém tchánovi, který vzal o svatbě ženichovi nevěstu a dal jí „jednomu ze svatuov“; v dopise z r. 1528 je zmínka o ženichovi, že na svatbě „o (tj. okolo) mnoho stoluov měl svatuov“. Ve staré češtině však máme ještě užší vymezení výrazu *svat* nebo *starý svat*. Rozumí se jím „přední svatebník“ nebo „najpocitivější host na svatbě“, nebo zvláště názorně „svatební starosta, co česky slove svat“, jak některé prameny vysvětlují. V tomto významu známe název (*starý*) *svat*,

Oddmame Sarv a Tobiasse

3.

starosvat a jeho ženský protějšek *svatka*, (*stará*) *svatbí* apod. z lidové tradice i z novější doby. Svat (starosvat) byl nejdůležitější svatební ceremoniář, jehož úloha byla v celém obřadu tak závažná, že *svatati někoho* znamenalo „ženit nebo vdávat někoho“, a odtud patrně pochází i slovo *svatba*. *Svat* a *svatvie* (tj. starosvatka), vybírání ze starších vážených členů příbuzenstva, vykonávali původně vlastní svatební obřad: přiváděli ženichovi nevěstu, odevzdali mu ji symbolickým vložením její ruky do jeho, *svatka* zahalila nevěstě hlavu a tak ji přeřadila mezi vdané ženy, ukládali novomanžele na lože. Tento starý zvykový svatební obřad měl v lidovém prostředí větší vážnost než obřad církevní a místy byl respektován až do poloviny 20. století.

Podáním rukou byl veřejně potvrzen slib manželství. Jaká důležitost se mu přikládala, ukazuje např. polské pojmenování sňatku *ślub* (*wziąć ślub*, uzavřít manželství). Na závažnost odevzdávání nevěsty do mužova vlastnictví při starém způsobu uzavírání manželství ukazují jiný název sňatku, totiž *oddávky* (ve staré češtině *otdávanie*, *otdanie* nebo *otdatvy*; srov. obr. č. 3).

Druhým hlavním funkcionářem na svatbě býval družba, který měl na starosti průběh hostiny a zábavu hostů. Družička (družka) měla být k ruce nevěstě a staré svatbí. Názvy *družba* i *družka* patří k podstatnému jménu *druh*, které původně označovalo člena družiny (velmožovy). Družba i družička bývali vybírání z řad přátel, nemuseli být z příbuzenstva. Obratný oblíbený družba býval zván na různé svatby, v 16. a 17. století byli družbové v některých městech dokonce sdružení v cechy. Od 17. století mohli používat pro své proslovy už i tištěných návodů. Časem funkce svata a družby začaly splývat a během 19. století se měnila jejich vážná úloha v roli dohazovače nebo zábavného tlampače.

O průběhu staročeské svatby nám leccos napovědí také mimovolné zmínky v kázáních, kde se kárají rozpustilosti nebo pověrečné praktiky o svatbách, anebo v právních památkách, jako jsou svatební smlouvy,

dohody o věnu a jeho vymáhání a spory o pozůstalost. Svatbou se uzákoňovala závažná změna jednotlivcova postavení v rodině i ve společnosti a bylo třeba právo-
platně ji zajistit. Bez řádně dokázaného manželského původu nebylo možno dostat se na řemeslo, k úřadu nebo do funkce ve správě obce. Nemanželské dítě bylo posměšně nazýváno *panchart*, *sebranec*, *sebránek* nebo *koprivčic* (protože se rodiče scházeli v koprivách). Do konce i ve starých matričních zápisech se někdy objevil místo údaje o otci hanlivý nápis „někde houby sbírá“, „voják, ale který?“, „zmrz na ledě vo svatým Janě“ apod. Zápis o řádném sňatku se někdy ani nedal předpokládat, jestliže oddávky mohly mít i takový průběh, o jakém vypovídá např. záznam z poloviny 16. století. Obviněný se hájil, že „jest oddán s Dorotou na Botiči, a on neuměl ten mnich česky, než kuchařka po mnichu říkala a my po ní říkali“.

Kde chyběly zápisy, nahrazovalo je hodnověrné svě-
dectví účastníků svatby, a z nich hlavně tzv. *svatebních lidí*. To byli smluvčí, kteří měli jménem rodičů snouben-
ců dojednat před svatbou majetkovou stránku a pod-
mínky sňatku. Úloha předsvatebních vyjednávačů byla zvláště závažná, když šlo o svatbu významných osob. Byla-li např. pro panovníka vybrána nevěsta v cizí zemi, jeli ji nejprve *ohledat* (*v ohlady*, připomeňme si i slovenské *ohlady*) jeho vyslanci, splňuje-li všechny před-
poklady. V takovém poselstvu bývali odborníci, jako lékař ap., protože přinejmenším stejně jako na nevěstině vzhledu záleželo na jejím zdravotním stavu, aby mohla mít zdravé potomstvo. Člen kanceláře římského krále a pozdějšího císaře Fridricha III. Prokop z Rabštejna píše r. 1448 do Čech svému příznivci Oldřichu z Rožm-
berka mezi jinými novinkami z Vídně: „Poslali sme Falkestorfera a mistra (tj. lékaře) Ulricha Ridera a maláře velmi mistrného, aby nám ženu (rozumí se pro panovníka) ohledali, do Portigale, královu dceru portigalského.“ Ústní svědectví „svatebních lidí“ mohlo mít při právním rozhodování o pozůstalosti dokonce

větší platnost než například psaná závěť. V tom smyslu dali brněnští páni, jakožto nadřízená instance, „naučení“ členům městské rady v Hradišti o rozsouzení majetkového sporu: „Poněvadž od svatebních lidí mezi nebožtíkem Stříleckým a jeho manželkou, když jsou spolu sňali, taková úmluva (o vzájemném dědění) se stala..., tehdy nebožtík moci neměl poručiti, a to poručenství, jenž učinil (ve prospěch jiného), žádné mocnosti nejímá“ (záznam z konce 15. století).

V předsvatebním vyjednávání se věnovala velká pozornost výši a splatnosti věna a tzv. obvěnění. Věno se nevyplácelo celé naráz, nýbrž v malých částkách po mnoho let, což jednak hodnotu věna snižovalo, jednak vedlo k mrzutostem při nedodržování splatných termínů. *Obvěnění* byla částka, kterou měl ženich zaručit ze svého majetku manželce a která musela ve stanoveném poměru přesahovat výši věna. Tímto opatřením měla být žena zajištěna pro případ ovdovění. *Věno* byla kdysi úhrada, kterou zaplatil ženich tchánovi za nevěstu. Podle zprávy cizího cestovatele z poloviny 10. století bylo výkupné za ženu u západních Slovanů tak vysoké, že otec více dcer měl naději zbohatnout, kdežto více synů ho přivedlo do bídy. Časem se změnou poměrů a zvyklostí bylo pojmenování *věno* přeneseno na to, co nevěsta s sebou přináší ženichovi. *Věnovati* znamená ve staré češtině ‚dát dceři věno‘, kdežto význam ‚darovat cokoliv komukoliv‘ je pozdější. S ženiným věnem i obvěněním disponoval manžel, mohl ji přinutit, aby i proti své vůli věno třeba zadlužila. Mužovou smrtí však takové závazky padly a žena směla i zpětně požádat o zrušení vynucených majetkových úprav, „poněvadž každá žena jest nesvobodna, dokud muže má, a jest vězen muže svého“, jak čteme ve Všehrdově souborném zpracování českého zemského práva kolem r. 1500.

Rodiče měli pravomoc spolurozhodovat nejen o majetkových poměrech budoucí rodiny, ale i o volbě snoubenců, hlavně u dcer. Tato praxe byla natolik

samozřejmá, že se dostala i do přirovnání. „Jako nevěsta smutná po svatbě s neznámým mužem, též já, Neštěstí mrzuté a nemilé, s tebou sem ostal,“ stěžuje si zklamaný hrdina staročeské skladby zvané *Tkadleček*. Proto zvlášť mile překvapí, když se dívek zastává ve svém kázání mistr Rokycana: „Doktorové svatí mluví, že manželství jest dvou osob svobodné zvolení. Bývá-li to pak? Ona nebude o tom nic věděti a oni ji vdají, musí zaň jíti!“ Se zasahováním rodičů do volby partnera souvisí asi to, že nebylo mnoho majetkově nerovných sňatků bohatého s chudou. Zato sňatek chudšího muže, např. řemeslnického tovaryše nebo příslušníka nižší inteligence, se zámožnou starší vdovou byl běžný. Do jakých absurdností se někdy zašlo ve věkových rozdílech, ukazují sňatky i přestárých babiček. Hus varuje muže spekulující s manželstvím, že „takoví budou zatraceni, kteří nezřiezeně (tj. v rozporu s řádem) se pojímají, jakožto mladý starú babu pro peníze“. Ostatně stará soudní akta nabízejí víc než dost příkladů, že takoví manželé mnohdy ani nemuseli čekat na posmrtný trest a připravili si navzájem peklo už na zemi.

Vedle vážných společenskoprávních obyčejů měly ve svatebním obřadu své místo i zábavnější zvyky. Některé měly zabezpečit úspěšné hospodaření mladé rodiny, početné zdravé potomstvo, shodu mezi manžely, jiné přispívaly k dobré pohodě svatebčanů. O kterých z těchto obyčejů se zmiňují staročeské prameny? Např. o tom, že svatby se neuzavíraly v květnu. Nejvíce svateb, hlavně venkovských, bývalo v masopustě, menší část po ukončení podzimních prací, téměř žádné před hlavními svátky, tj. v adventě a v postě. To vše je snadno pochopitelné z hospodářských a náboženských ohledů. Ale proč byl takový odpor ke svatbám v květnu (hlavně na venkově), že se udržel v přísloví *svatba v máji, nevěsta na máry*? Zřejmě je tu souvislost se starými pověrami o vlivu nahodilých přírodních jevů, nebeských znamení, postavení planet apod. na úspěch nebo nezdar začínajícího podnikání. Z těchto důvodů se dbalo při stanovení

termínu stavby domu, výpravy na cesty, svatby atd. na měsíční fáze, na tzv. neblahé dny, na bouřku i dešť. Dešť např. platil při každé akci za dobrou předzvěst (při svatbě platí za příznivé znamení dodnes). Tak si pochvaloval pan hrabě Černín před cestou do Cařihradu, že „právě před vyjetím drobet drobněj dešťiček se ukázal..., obyčejně ke všemu dobré znamení“.

K neobyčejným svatebním zvykům bez pověrečného podkladu patřil věnec pro nevěstu, často i pro ženicha a někdy dokonce pro všechny svatebčany. Svatebním věncem mohla být i koruna z drahých kovů, která se někdy stala předmětem majetkových sporů, čemuž potom vděčíme za podrobnější informace o tomto obyčejí. Z takových pramenů pochází např. zmínka: „...kterýžto věnec on jeden a druhý manželka jeho první den jak při oddavkách, tak při jídle na hlavách měli.“ Zdobit si hlavy věnci bývalo obvyklé i při jiných radostných příležitostech. V Husitské kronice Vavřince z Březové čteme např. o králi Zikmundovi, že po porážce svého vojska „chtě přikryti svých mnohých smrt... toho dne i druhého sám a jeho královna na své hlavě nosili sou zelené věnce..., pořekše se míti radost z poražení nepřátel“. Jak dlouho přežíval zvyk svatebních věnců, vidíme na lidové baladě, zapsané K. J. Erbenem, kde si mladý odsouzenec vyžádá věnec, v kterém by šel místo na svatbu k popravišti. Věnec patřil k svatbě natolik, že pomnožné jméno *věnce* znamenalo někde (podle Jungmannova slovníku) námluvy nebo že *věňčanje* u jižních a východních Slovanů značilo svatební obřad.

Radostnou náladu o svatbě zvyšovalo hodování, hudba a tanec, podle výtek např. v Rokycanových kázáních až přes míru: „Když se ženíš, máš hleděti, aby žádný zlý člověk neřádný nebyl na tvé svatbě. Tak-li vy toho hledíte... zvouce pištěců, hudeců, lidí neřádných, baby drchty neřádné, kteréž oplzle mluví?“ Tancování o svatbě bylo trpěno i tenkrát, když jiné společenské zábavy byly zakazovány. Např. v r 1566 zapověděl císař

Maxmilián „všecka posvícení, tance a světské kratochvíle kromě veselí svatebních, v kterémž se tance povitě dopouštějí“. Jak se dovedli svatebčané věnovat tanci, je patrně kupř. ze stížnosti, podané v r. 1564 v Telči: „...přibýlo drahně svatebčanů a oslavovali svatbu ten den. Tancovali do čtyř hodin, do pěti, vod pondělka to až do pátku trvalo, ten tanec ve dne v noci.“

Kromě tanců můžeme na staročeských svatbách předpokládat i svatební písně. Staré prameny věnují sice málo pozornosti písním a svatebním obyčejům, ale přece jen nám dochovaly o obojím cennou a sladkou starou zprávu z konce 14. století. Je to zmínka o sladkém zpívání *nadložních hran* (v jiném rukopise *nadložní hrany*) v rukopisné bibli v souvislosti s Písní Šalomounovou. V bibli z konce 15. století čteme na stejném místě o „svatebních písních“. Starý biblický slovník z 1. pol. 15. století vykládá, že tu jde o „zpěv nad ložem ženicha a nevěsty, česky se mu říká *koleda*“. Pozdější slovník (z počátku 16. stol.) mluví o „zpívaní na ženicha a nevěstu při skládání“; *skládanie* znamená ve staré češtině jednak ukládání na (svatební) lože, jednak pohlavní akt. Na první pohled zaráží, když se v souvislosti se svatbou mluví o hranách, které jinak známe jen ve významu „pohřební vyzvánění“. Ale původní předpokládaný význam výrazu *hrany* není tak docela odlehlý od pojmenování obřadních svatebních písní. Soudí se, že *hrany* byly verše, pronášené nebo zpívané nad zesnulým, kterým byl oplakáván i chválen. I druhé zde uvedené pojmenování, *koledy*, není nijak nevhodné. Koledy známe hlavně z výročních obyčejů, patří k nejstarším lidovým písním. Jako obřadní skladby měly původně podle lidové víry moc přivolat zdar magií slova (jako opak *kletby*, ve které vyřčené slovo přinášelo pohromu). Citovaná zmínka z konce 14. století tedy podává zprávu, že se na staročeských svatbách zpívaly jisté obřadní písně, které nemohly mít libovolný námět a formu a nemohly být zpívány kdykoliv během svatby. Zpívaly se v závěrečné a velmi závažné fázi svatebního ceremoni-

álu, která sňatek dovršovala, totiž při ukládání novomanželů na lože. Toto *skládanie* ženicha a nevěsty příslušelo, jak jsme slyšeli, nejdůležitějším ceremoniářům svatby, totiž svatovi a staré svatví. Písně, které by přitom přivolávaly snoubencům štěstí, byly tu zcela na místě.

Ovšem prospěch budoucí rodiny a její ochrana před škodícími lidmi nebo přírodními silami se zajišťovaly také méně nezávadnými prostředky, než byly obřadní „hrany“ nebo „koledy“. Praktikovaly se i obyčejně hraničící s čarováním, jak vidíme třeba ze Štítného rozmrzení nad „kúzly, pověrami babími... A ony pak baby jedna mimo druhú mistruje svá kúzla aneb své čáry a vědma jakás s návazy... Lépe by bylo před takými potvorami vrata zavřieti, nežli je na svatbu zváti“.

Co však, když všechny pečlivě dodržované obyčejně magické i společenskoprávní selhaly a mladému manželství hrozil rozvrat? Kde přispívala k rodinným neshodám rodičovská generace, mohlo být řešením, hlavně na venkově, že se mladí od ní odstěhovali. Vrchnost to někdy povolovala, „jestliže by se s otcem zbejtí nemohli“. Ženichovi rodiče udržovali mladé v hospodářské závislosti na sobě, a že přivdaná žena zaujme v nové rodině podřízené postavení, to pokládala za samozřejmé i její vlastní rodina. Ani ve šlechtických rodech se necítila mladá žena vždycky dobře v novém prostředí, plném ženského příbuzenstva, jak vidíme třeba na teskných dopisech Perchty z Rožmberka, dcery jihočeského velmože, ze které pozdější tradice udělala jindřichohradeckou Bílou paní. „Já nesmiem k ničemu muž nic říci,“ stýská si r. 1453 svému bratrovi, „a to ona (tehdy) dobře zná..., že sem v její moci... Pakli bych co řekla, tehda platno by nebylo, než ukřikala by mě.“ Energická žena, která by i přes tlak veřejného mínění muže opustila, byla výjimkou. Můžeme se pak divit, když už při svatebních obřadech se nevěsta pokoušela zlepšit si své budoucí postavení pomocí různých

„bobonků“ nebo „babských kúzel, čaróv, lékóv i všeljakých takových pověr“, o kterých mluví Štítný? — Soudní zápisy však vědí i o daleko drastičtějších závěrech manželských neshod, než jsou útky. Nepřekvapí tedy, že Štítný radí k velké opatrnosti při uzavírání manželství a připomíná staré přísloví: „Chlébť se snie a pivof se vypije, ale běda, komužť se žena neudá!“ To však bychom už vybočili z rámce „neobyčejných obyčejů“ při svatbě, a proto připomeňme na závěr jen dva význačné hlasy o manželství: „Manželství je stav vysoký, od Boha v ráji ustanovený, ale velmi nejistý“ (Hus). Druhý je od Komenského: „Nic přece nevím, co o tom stavu pověděti. Co pamatuji toliko, že i bez něho, i v něm teskno bývá!“

Než předpokládejme raději šťastné manželství, kde za čas po svatebním veselí mohla následovat jiná rodinná slavnost — oslava narození dítěte. I kolem narození bylo nakupeno mnoho obyčejů, některé blízké oblasti léčitelství, jiné spíš čarování. Některé z těchto zvyků mají racionální jádro a připadají nám užitečné, jiné bychom naopak hodnotili jako nesmyslné nebo přímo škodlivé. Proti takovým se často obrací spisovatelé i kazatelé a využívají svého vlivu k propagování návyků rozumných. Antikoncepční praktiky se odsuzovaly, početnost rodiny regulovala ostatně už sama vysoká úmrtnost novorozenat. Tomáš Štítný varuje ženy, „ješto plod tratie buďto kúzly, nápoji neb čímž kolivěk, aby nepočínaly“. Přitom nejvíc poučení o prostředcích proti početí nebo pro potracení obsahují lékařské příručky, a to nejen o rostlinných léčivech, jako byly např. bobulky tisu, ale i jiné rady. Lékařský spis o ženských nemocech např. uvádí, že dívky, „bojice se, aby nepočaly, skáčí, tancují, běhají s jednoho místa na druhé, ze vsi do vsi a chodí za pasy“ (tj. zápasí, perou se v divokých rvačkách). — V kázáních Jana Rokycany se objevuje požadavek, aby žena byla v určité dny měsíce pro muže nedotknutelná, a pro větší důraz je hned připojena kuriózní pohružka při neuposlechnutí:

„...když by se tehďáz (tj. v nedovolený den) dítě počalo..., druhdy se přihodí, že potvoru urodí, jako se to bylo v uosadě svatohavelské v Starém Městě pražském přitrefilo, že jedna žena nedvidě byla urodila!“

Pohlaví budoucího dítěte měly ovlivnit obyčejně založené na principu magického účinku stejných nebo protikladných předmětů, barev, vlastností i slov. Nevěště se o svatbě posazoval na klín chlapeček; otec dítěte měl vyvrtat díru do stromu a zatlouci do ní kousek uschlé pupeční šňůry novorozeného hochy — na účinnost tohoto prostředku věří dokonce příručka o ženském a dětském lékařství z 2. pol. 15. století. Podle stejného principu magie podobnosti mělo usnadnit vleklý porod rozvázání a uvolnění všech zámků v domě, uzlů, řemenů, vlasů. K urychlení mělo přispět přivázání supího pera k palci levé nohy rodičky, jak doporučuje i lékařský spis.

Jiné obyčejně měly chránit novorozeně i matku při porodu a v šestinedělí proti ohrožení na zdraví a proti škodícím démonickým silám nebo proti nepřejícím lidem. Pro vážnost, která se těmto zvykům připisovala, dostávaly se do soudobých odborných příruček, jako je už zmíněný soubor pojednání o ženských a dětských nemocech, dílo zčásti podle latinské předlohy, zčásti původní. Zde např. čteme návod: „Jakž se dítě narodí, prvé než od matere uřezáno bude, ať je baba obrátí. Kdež zadkem leželo, ať tu leží hlavičku, a rei takto: Nemóž mi nižádný tohoto dítěte uřknúti, a to ve jméno Otce + i Syna + i Ducha svatého!“ První rada, aby se hlavička nenalézala na očekávaném místě, má zmást zlou sílu obdobně, jako za jiných okolností měli být démoni uváděni v omyl přestrojováním do masek. Zaříkání pak má zneškodnit účinek uřknutí, ublížení zlým nebo nevhodným slovem od lidí. Proti uřknutí se užívalo více zvyků a nemůžeme tvrdit, že by dnes už byly úplně zapomenuté. V oblíbených herbářích, autorem jednoho z r. 1517 je např. bratrský teolog a lékař Jan Černý, se jich uvádí celá řada, např. dodnes známé nošení čer-

vených korálů. Velkolepý ilustrovaný herbář Itala Matthioliho v české úpravě od Tadeáše z Hájku z r. 1562 přisuzuje obdobný účinek pivnoce, položené do kolébky. Komenský zná zvyk odhánět od dětí uřknutí slovy *neuročný* nebo *bez poroku*; ochranný pozdrav *nuroku* můžeme zaslechnout nad malým dítětem i dnes.

Důležitá úloha se přisuzovala i jménu dítěte. Ochranná jména měla odvracet pozornost démonů, měla nositele chránit, např. jména, která se zdají potupná (Hlúpata, Mrzena, Mršata, Nekrasa, Netvor, Nemil ap.); podobný účinek se očekával od jmen odvozených od názvů ptáků. Jiná jména měla obdařovat dítě žádoucími vlastnostmi (tak se vykládají jména odvozená od názvů zbraní, např. Kyj, Strěla, Sekera, nebo zvířat, např. Vlkůň, Tur, Bobr aj.).

Ochranu před nečistými přírodními silami a aspoň minimální izolaci mělo matce i dítěti zajistit zastřeně lože v koutě místnosti. Zde, v koutě, měla se žena po porodu zdržovat, pokud nevstala ze *šesti neděl*. Slovo *kút* mohlo ve staré češtině označovat i řádný původ. Tak můžeme rozumět i Chelčického výtce lidem zakládajícím si na urozenosti, že člověk jim „ihned chlapem smrdí“, jestliže „čtyři kútové nedávajie svědectví jeho dobrotě“, tj. nemůže-li dokázat šlechtický původ obou dědů a babiček. — Žena po porodu *byla v kútech* nebo *ležela v šesti nedělích*. Zkřížením obou těchto rčení vzniklo nezvyklé spojení *ležet (být) v šesti koutech*, s kterým se občas setkáváme v zápisech ze 16. a 17. století (např. „jsouce (žena) nyní v šesti koutech, s svými dítkami největší nouzi trpí“). *Šestinedělnice* se patřilo navštěvovat a zásobit pokrmy, dokonce i některá vrchnost na ně pamatovala pivem, jak dokládá např. archivní záznam z Hertvíkovic v r. 1476.

Novorozeně bylo co možno nejdřív odneseno ke křtu, aby snad nezemřelo nepokřtěné. Matku přitom zastupovala kmotra. *Kmotra*, z latinského *com-mater*, znamená původně „spolumatka“; k jejímu pojmenování byl přítvořen mužský protějšek *kmotr*. Funkce kmotrů

byla velmi závažná, byli spoluzodpovědní za výchovu dítěte, kmotra pomáhala dítěti i jeho matce často obětavěji než vlastní rodina, připomeňme si zde naše sloveso *rozkmotřit se s někým*. Vztah mezi kmotry a rodiči dítěte byl hodnocen jako duchovní příbuzenství a byl veden v patrnosti se všemi důsledky až k prarodičům, manželské soužití mezi nimi platilo za krve-smilstvo. Oddávajícím kněžím kladl Štítný na srdce povinnost „vzeptati se na kmotrství, neb i kmotrovstvo lúčí (tj. rozlučuje, nedovoluje) manželství“. Ještě přesněji žádá Hus, „aby nebyli (snoubenci) sobě přívuzní, jako jsou nevěsta, svak, zeť, kmotra, kmotr“. V sbírce návodů pro krále Jiřího opakuje Pavel Židek v 2. polovině 15. století, že se dopouští cizoložstva, „který by s sestru neb kmotru přebýval“.

Od kmotrů dostává dítě dárek *do vínku*. Snad název tohoto dárku souvisí se zavínutou peřinkou, nebo s kritcím a bířmovacím *vínkem* či *rouškou*, kterou se ovíjela dítěti hlava při obřadu a která se potom doma přechovávala. V aktech kostnického koncilu je zmínka, že Viklef a jeho stoupenci neuznávali za nezbytný tento „vienek lněný, jímž se hlava obvazuje“. Starší novověké slovníky uvádějí i *vínky* jako pojmenování hostiny třetí den po narození dítěte. Dnes známe rčení *dát* nebo *dostat něco do vínku* spíš už jen v přeneseném významu, např. o zvláštních vlohách nebo tělesných vlastnostech.

Po uplynutí šesti neděl byla matka obřadně přijata mezi zdravé slavnostním úvodem v kostele. Úvod byl původně starý obřad rituálního očištění, kterým končilo období matčina ohrožení démonickými bytostmi a tím i jejího zkázonosného působení na okolí. Obřadní přežitky se časem vytratily a církevní úvod se změnil v díkučinění za matčino uzdravení.

Třetí závažnou událostí v životě rodiny bylo úmrtí některého jejího člena. I s koncem lidského života bylo spojeno množství zvyků. Na blízkou smrt se hádalo

z různých úkazů, mimo jiné např. z ptačího zpěvu (či soviho houkání). Kdo se chtěl dovědět, jak dlouho ještě bude na světě, zkusil se na jaře zeptat kukačky (žežulky). Kolikrát zakukala, za tolik let měl zemřít. O důvěře v takovou věštbu čteme ve staročeské básnické skladbě z poloviny 14. století o sporu mezi tělem a duší. Tam mladý muž lehkomyšlně odbývá hlas své duše, která ho nabádá k vážnosti a připomíná mu nestálost lidského života. Proč by myslel na smrt, když mu kukačka nakukala ještě mnoho let života? „Duše, slyš mů jistotu, dala mi žežhule jistost: šest deseti let bez pěti jmám živ býti. Rač věděti, z těch sem živ byl šest k třidcetem.“ Žežulčinu kukání se věřilo i v jiných záležitostech, dívkám např. oznamovala, kdy se provdají; když lítala a kukala nad některým stavením, prozrazovala prý, že se jeho obyvatelé buď dopustili polní krádeže, nebo že tam bydlí nezachovalá dívka. Není divu, že lidé od svých příbytků kukačky odháněli a že naše dnešní sloveso *nakukat něco někomu* znamená „napovídat něco zpravidla nepravdivého“.

Když člověku nepomáhalo léčení ani zažehnavání, když smrt byla *jako za humny* a tam si *kosu klepala*, či chorý ji *měl už za pasem*, bylo možno sáhnout ještě k poslednímu záchrannému prostředku, k tzv. *obnášení*. Kolem nemocného se nosila rozžatá hromniční svíce nebo nějaká relikvie, aby se nemoc a smrt zahnalý. Tak např. těžce chorý ve staročeské legendě o blahoslavené Anežce žádal, „aby svátostí obnešen byl“. Nebo ve zprávě o nemoci paní Holické ze Šternberka v r. 1521 sděluje písař jejímu bratrovi, že „několikrát svící Její Milost jsou obnášeli“. Kde však všecko selhalo, nezbyvalo než pomýšlet na poslední cestu člověka.

Co nám o smrti, pohřbu a o obyčejích kolem konce života povědí staročeské prameny a rozbor slov z okruhu hřbitovní terminologie? Předně to, že neodpovídá skutečnosti u našich předků před rokem 1500 představa, že nebožtík, oblečený do rubáše, byl uložen do rakve. Už název *nebožtík* nebyl ve staré češtině tak jednoznačný

4.

48

jako dnes. O zesnulém se často mluvilo jako o *umrlci*; např. v právní příručce jihlavské z poloviny 15. století je záznam, že „ve vsiech od sedlákův se zachovává, že umrlec má na právě státi“. *Rubáš* byl u starých Čechů, jak se dočteme v kapitole o odívání, prostý šat nebo košile, nikoliv speciální oblek pro zemřelého. Místo toho byl nebožtík zavínut do tzv. *umrlčí plachty*. O plachtě, v které položí člověka do hrobu, mluví Hus; milovníkům majetku se připomíná, že nakonec mu budou stejně stačit „tři lokte plátna“ na zavínutí.

A *rakev*? I když je to slovo se starým základem, samo se objevuje pozdě, až ve slovníku z počátku 16. století. Pro schránku tělesných pozůstatků člověka je ve staročeských písemných památkách např. pojmenování *truhla*, ale jen v literatuře překladové, ne v originální. Někdy bývá schránka nebožtíkova označena slovem *hrob*, ale týká se to spíše honosných rakví z trvanlivého materiálu, zpravidla nezasypávaných hlínou, tedy sarkofágů, hrobek nebo mauzoleí (v „mramorovém hrobu s nápisem“ odpočíval např. arcibiskup Zbyněk Zajíc z Hasenburka podle zprávy ve Starých letopisech českých). Je to rozdílné užití proti dnešní ruštině, kde *grob* znamená rakev. V podobném významu, jaký mělo u nás slovo *hrob*, objevuje se i staročeský název *koryto*; vedle sarkofágu označovalo však také katafalk. Také vyobrazení v písemných památkách i různé zmínky o pohřbívání naznačují, že staří Čechové obyčejně nosili své mrtvé k hrobu na mářách, zahalené v plachtách a zakryté „příkrovem“ nebo „dekem“. Máry (ve staré češtině také v podobě *páry*, bližší němčině) a příkrov (*dek*) se staly symbolem smrti, např. v Dalimilově kronice se připomíná: „...neb sě taký (moudrý a udatný bojovník) nebojí már.“ Podobně dodnes známé přísloví varuje: „V březnu stár, boj se már!“ V satirickém listu panu Lvů z Rožmitálu čteme obrat: „...až na hřbetě (tj. leže nznak) pojeděš pod černým dekem!“ Typické vybavení nebožtíka na poslední cestě byly tedy *máry* (či *páry*) a *příkrov*, *dek*. Ani ve výčtech truhlářských

49

výrobků nenajdeme zmínky o rakvích nebo truhlách pro nebožtíky. Z toho všeho vyplývá, že většina českého obyvatelstva, a to i vrstva zámožnější, byla před rokem 1500 pohřbívána bez rakví (srov. obr. č. 4). I když se od 16. století objevují zprávy o pochovávání v umrlčích truhlách, zvyk pohřbívát bez rakví přezíval dále. Mezi archívními záznamy třeboňskými ze 16. a 17. století je názorný popis takového ukládání nebožtíka přímo do země: „...tu sem spatřil (vypovídá přímý účastník), když mi ho (mrtvého) z mar podali, a já měvši ho v rukou, že jest měl žebro zlamaný, nebo kosti v něm chřestěly. A když položenej byl v hrobě, tu mi podali drnu, abych mu dal pod hlavu.“ Z původního pochovávání bez rakví se v 16. a 17. století udržel zvyk vystavovat nebožtíka v domě smutku položeného buď prostě na márách, nebo na peřinách. V době moru r.1598 to bylo zakázáno.

Nebožtík byl na márách přenesen na hřbitov, aby tam byl pohřben v hrobě. Starší podoba slova *hřbitov* je *brítov*; to je odvozeno z německého *frithof* (tj. ohražený prostor kolem kostela). Z *brítov* vzniklo pak *hřbitov* příklonem k domácímu slovesu *hřbieti*, které znamenalo „být pochován, ležet v hrobě“ (např. ve starých textech čteme, že „těla mnoho let v tom kostele hřběla“). Hřbitovy bývaly původně zakládány kolem kostelů, ale pokřtěné pohanské obyvatelstvo jen neochotně opouštělo svá starší pohřebiště. Podle kronikáře Kosmy nařizoval český panovník koncem 11. století: „...kteří pochovávají své mrtvé v polích nebo lesích, ať zaplatí arcijáhnu vola..., mrtvého však ať pochovají znova na hřbitově věřících!“ Ale jak houževnatě se udržoval v odlehlejších oblastech starý zvyk, napovídají stížnosti kněží z některých slovenských farností ještě v pol. 17. století, že osadníci své mrtvé, hlavně děti, pohřbívají bez křesťanských obřadů „pod kterým kolvek stromem alebo... na poli“.

Od stejného základu jako zaniklé sloveso *hřbieti* je složené *pohřbíti*, *pohřebač* a *pohřeb*. Pojmenování po-

hřebač pro hrobaře sice už také zaniklo, ale dochovalo se ve jménu Pohřebačka (původně šlo o usedlost patřící „pohřebači“). Všecka tato slova souvisí se základem znamenajícím hrabání (který je i ve slovech *hrábě* a *hřeben*). *Pohřbíti* mrtvého znamenalo zahrabat ho, *pohřeb* bylo souhrnné pojmenování všech úkonů souvisících s pietním uložením nebožtíka do země. Ve staré češtině však *pohřeb* bylo také místo pohřbení, hrob nebo hrobka. Čteme (ve staročeském biblickém překladu Izaiášova prorocství), že pyšný zbytečně „vytesal... v skále pohřeb sobě“, nebo že je pošetilé honit se za slávou, protože ji po smrti „zapomenutie přikryje, jakož... tělo přikryl pohřeb“ (Štítný). Zámožnější rodiny si zajišťovaly takový trvalý „pohřeb“, totiž hrob či hrobku, na určitém místě, např. umírající žádá, aby byl pochován tam, kde „pohřeb... předkuov mých jest“. Jak nám dochovala Akta kostnická, v posmrtném prokletí Husova předchůdce Viklefa se nařizuje, „aby tělo jeho i kosti vykopány byly a daleko od pohřebu kostelního zametány“.

S hrabáním, vyhrabáváním prohlubeniny v zemi souvisí ovšem i pojmenování *hrob*. Užívalo se ho také, jako i dnes, v obrazných rčeních o smrti; když např. Václav Koranda v 2. pol. 15. století chválí učence, že „by jednu nohu měl v hrobě a druhú stál nad hrobem, ještě by se učiti chtěl“. Připomeňme i *pohrobka*, tj. dítě narozené po hrobě, po smrti otcově. — S různými názvy pohřebišť souvisí i místní a pomístní jména jako *Hroby*, *Hrobce*, *Hrobčany*, *Žalov*, *Žalany* aj. Dnešní podobu hrobu, totiž hlubokou vyrytou jámu, by spíše vystihovalo pojmenování *rov*, které souvisí se slovesem *řítí*. Ve staré češtině to bylo pojmenování běžné, my je cítíme jako básnické. Jan Blahoslav hledal (neprávem) tento základ ve jménu města *Přerova*. Potvrzení pro svou etymologii viděl v nálezech kostí v okolí. Píše: „Přerov... jako by řekl: první hrob. Slavný hrob byl u města tu na Předmostí... Ještě veliké kosti obrův v vršku... vykopávají... žebra jako břevence i rohy veliké.“ Jméno *Přerov* je však spíše odvozeno od sta-

ročeského slova *přerov* ‚bažina‘. — Slovu *hrob* je příbuzné jedno ze staročeských sloves pro pohřbívání, a to *pohrabati*: „nebieše, kto by pohrabal (padlé)“; dnes známe ve stejném významu sloveso *zahrabat*, ne však jako výraz spisovný. S představou uložení nebožtíka do země je spojeno sloveso *pochovat*. To znamenalo ve staré češtině nejprve ‚ukrýt, schovat něco nebo někoho‘, takže kdo je *pochovaný*, je vlastně ukrytý v hrobě. Stejně se staročesky mohlo říci *schovaný*, *schovávat* v hrobě; čteme, že za moru „i po dvaceti mrtvých schovávali (v jednom hrobu)“.

Pohřební obyčej byl výrazem žalu nad zemřelým a projevem úcty k němu. Odrážely však také prastaré předkřesťanské obřady a představy o posmrtném životě, např. že smrt se předem ohlašuje; že mrtvý se převtěluje v ptáka — proto se po skonání otvíralo okno, aby duše-pták volně odlétla. Se stopami představ o mrtvých, kteří se jako ptáci vracejí ve výročních dnech do bývalého domova, setkáváme se i ve starých středověkých a dušičkových obyčejích; na nebožtíky se tu pamatuje snopy obilí. O mrtvých se věřilo, že se mohou vracet i v podobě lidských nebo nadpřirozených bytostí, většinou nebezpečných pro živé. Proto bylo podstatou většiny nejstarších pohřebních obyčejů příznivě naklonit nebožtíka pozůstalé rodině, ale zároveň ho z jejího okruhu vyloučit, oddělit ho od světa živých a zabránit mu v návratech. Do hrobu se mu kladly jeho oblíbené předměty, jako zbraně, pracovní nástroje, šperky, dále potraviny a peníze. Zesnulého bylo třeba vynášet z domu tak, aby se nedotkl prahu, při návratu ze hřbitova se účastníci pohřbu nesměli ohlížet, naopak se doporučovalo, aby házeli za sebe drobné předměty.

Od pozůstalých se očekávaly okázalé projevy zármutku: ženy si rozrývaly tváře nehty, muži si stříhali vousy a okraje oděvu, všichni si stříhali vlasy. Štítnému se takové na odiv stavěné truchlení protivilo jako neupřímné. „Vídál jsem to,“ píše, „že vlasy sobě po muži

uřezaly (vdovy). A když jim bylo milo..., opět sobě vlasy odchovaly.“ Mrtvého se patřilo *oplakati*, *okvieliti*, *opykati* nebo *plakati*, *kvieleti*, *nařiekati mrtvého*, *na mrtvého* nebo *nad mrtvým*. Ti, kteří „nejsú kvileni“ či „neplakáni sú“, jsou dvojnásob ubozí. V českém překladu kroniky Eneáše Silvia stojí, že „zvykla jsú těla králuov v Čechách, prvé než by pochována byla... od za ním jdúcích pánuov a přátel okvílena býti“. Veřejným projevem zármutku a zároveň důležitou součástí pohřebního ceremonálu byly i stylizované nácky nad mrtvým v jeho domu i při pohřbu. V nich nešlo o spontánní projev žalu, nýbrž o obřadní pláče, někdy obstarávané i řemeslnými plačkami. S kvílením, táhlou jednotvárnou melodií ve vysokých tónech chválily vlastnosti i činy nebožtíkovy, vyprávěly o jeho opuštěném hospodářství, koních, obleku, o okolnostech jeho smrti a o zármutku pozůstalých. Takové žalozpěvy znal starověk, jsou doloženy u všech Slovanů a na našem území je národopisci zaznamenávali do nedávna. Ohlasy tohoto obyčeje se najdou ve staročeské básnické skladbě z 1. pol. 14. století o pomíjivosti života. Tam při smrti váženého bohatého člověka „se sejdú všickni... pyčíc ho... a řkúc: Náš prieteli milý, kam se děly vše tvé síly i tvá vše rozličná krása...? Kam se děli tvoji vlasi, tvoji pobíjení pasi? Kam se děli tvoji koni, jenž jsú byli ryzí broní (tj. bělouši)? Kam se dělo tvé bielé tělo? Toť již leží ožlutělo! Tu plakavše do nerody na ty na umrlčí hody“. — Ve veršovaném rytířském románu o Tristramovi z 2. pol. 14. století se staročeskému zpracovateli podařilo bezděčně zachytit i nevhodné momenty při takových nárcích. Popisuje, jak mrtvý hrdina leží na márách, zakryt přikrovem, a nad ním truchlí jeho vdova. Tu se objeví bývalá milenka Izalda, „běžě úprkem k parám jako lvicě, trhajíc s sebe vlasy a derúc líce... Strči jeho ženu na stranu, davši jí pod bok dobrú ránu, řkúc: Ty... neumieš svého mužě plakati, jáť po něm umiem lépe lkáti! Jakž to slovo koli dořeče, ... zdviže s Tristrama príkrov vzhóru...

tu se nad ním položí...“. Připomeňme, že tato epizoda je celá dílem českého autora, předloha ji nemá.

¶ Jiný, dnes už neznámý starý obyčej bylo bdění u mrtvého před pohřbem a hostina, vystrojovaná na jeho počest při pohřbu i v určitých výročních dnech a zakončovaná zábavami. Staří Čechové to vše nazývali *umrlčí večer*, *večeře mrtvého* nebo *umrlčie hody*; zmínka o nich byla už v citovaném úryvku s našfkáním. Čím jdeme dále do minulosti, nabývají tyto pohřební slavnosti nevázanějších a pro nás těžko pochopitelných rysů, jak se o tom dovídáme z církevních zákazů, výnosů a stížností. Podle kronikáře Kosmy „pohřby, jež se děly v lesích i na polích, a hry, jež podle pohanského obřadu konali na rozcestích a křižovatkách jako pro odpočinutí duší (zemřelých), a konečně bezbožné kra-tochvíle, jež rozpustile provozovali nad svými mrtvými volajíce prázdné stíny a majíce škrabošky na tvářích, tyto všecky ohavnosti... vyplenil ten dobrý kníže (Břetislav II.)“. Takové pohřební hry původně znázorňovaly, podle názoru některých badatelů (z našich např. Lubora Niederla), zápas s démony, nepřátelskými nebožtíky i pozůstalým. Škrabošky a přestrojování účastníků mělo démona oklamat, teprve později sloužilo jen zábavě. Nad „rozpustilým sníchem nad mrtvými i nad ďábel-skými písněmi, které lid zpívá v noci nad mrtvými o pohřbu i ve dnech, zasvěcených památce mrtvých“, se u nás ve 12. století pozastavuje kazatel v tzv. Homiliáři opatovickém. Tomáš ze Štítného žádá: „...když svým předkům činíme *zádušnie služby*, abychom... v obžerství s neznaohy nekvasili, ale... s chudými... jedli a pili, mrtvým slúžiece“. Uvádí tak svým krajanům na paměť jeden z dobrých pohřebních a dušičkových obyčejů, totiž milosrdenství k nuzným jako projev úcty k nebožtíkovi. Ve staré češtině *nebožčík* označovalo původně ubožáka.

V souhlasu s přáním církve potlačit tyto předkřes-tanské součásti pohřbů, ať už šlo o hlučné zábavy, nebo o okázalé nářky, vzrůstala úloha církevních zpěvů a zvo-

nění. Zvony obstarávaly už první veřejné rozloučení se zesnulým; ve dnech mezi úmrtím a pohřbem vždy po poledni vyzváněly hrany. Odkud je toto pojmenování pro slavnostní vyzvánění za nebožtíky? *Hrany* nebo *hrana* (pomnožné i v jednotném čísle) souvisí patrně se starým slovanským slovem *grano* (*granъ*), což značí verš, a mohlo tedy označovat i veršované pohřební žalozpěvy, o kterých již víme, že nejen tesknily za mrtvým, ale zároveň vypočítávaly jeho zásluhy a chválily ho. Proto se mohlo slovo *hrany* objevit i jako pojmenování jiného druhu starých obřadních zpěvů, totiž oslavných a blahopřejných písní svatebních, jak jsme se zmínili při svatebních obyčejích.

Poznali jsme rozmanité zvyky, kterými byly pro-vázány závažné události rodinného života našich předků. Některé z nich pomáhaly upravovat majetkové a spo-lečenskoprávní vztahy členů rodiny, jiné měly zajistit jejich zdraví a prospěch. Tyto ochranné obyčeje čerpaly jen v menší míře z dobových léčebných praktik. Z větší části vycházely z představ, že je možno nadpřirozeným způsobem ovlivnit běh života, a v mnohých takových zvycech jsou dochovány zbytky starých obřadů. Co platilo o všech lidových obřadech, to proběhlo i u ob-řadů rodinných. Když se vytratilo vědomí o jejich původní funkci (např. chránit před škodlivými démon-ickými silami), staly se nejprve obyčejem udržovaným jen z úcty k tradici a z ohledu na kolektiv, později ne-závazným zvykem, který se mohl a nemusel zachovávat, někdy dokonce jen zábavou a podívanou. Do sta-rých obyčejů vnikaly nové prvky, přijatelnější změn-ěným životním podmínkám a názorům, mnohé jiné zase zanikaly, některé rychleji, jiné pozvolněji. Z oby-čejů kolem narození se např. zachoval v těch oblastech, kde se lidové tradice udržují nejhouževnatěji, zvyk „nošení do kouta“. Změnilo se však dobře odůvodněné jádro tohoto zvyku, totiž zajistit matce hodnotné po-silnění: polévku s masem nahradila bonboniéra, cenově třeba nákladnější, ale z hlediska původního účelu bez-

cenná. Mrtvému se místo darů dávají svaté obrázky a pak jen květiny, „večery mrtvého“, pokud se vůbec někde dochovaly, dostaly ráz smutečních pobožností. Z hostiny nad mrtvým zůstalo nejvýš pohoštění a jen v některých krajích byl pohřeb svobodných lidí zakončen taneční zábavou pro účastníky, aby byl vyvolán dojem neuskutečněné svatby. Na místě stylizovaných pláčů a zpěvů doprovázejí člověka na poslední cestě vážná hudba a zvuky hran.

Ze staročeského lékařství a léčitelství

Pro úvod do této kapitoly máme vhodný citát: „Bóh ustavil jest rozličná lékařství, ale ne léky, pro rozličná člověčíe porušení vnitřnie i vnějšie, jakož i lékaři rozumějí; a to nenie protiv bohu ani kostelníemu ustavení. Ale všichni jiní bobonci (tj. pověrečné praktiky), kterýchž učení lékaři nedržie, leč žehnání, leč napsání která na jablce..., leč návuzi (tj. talismany) zapovědění jsú kostelem.“ Tento citát z Knížek šesterých Tomáše ze Štítného výstižně ilustruje situaci ve zdravotní péči 14. století. Staví se tu proti sobě jednak prostředky léčebné (označené jako *lékařství*), jednak různé pověrečné praktiky (*bobonci*) zahrnuté pod pojmem *léky*, které se ostatně i v jiných staročeských památkách ocitají častěji v jedné řadě se slovy *kouzla* a *čáry*. Dále se Štítný dovolává *učených lékařů*, kteří na čáry a kouzla nevěří. V době vzniku Knížek šesterých, necelých třicet let po založení pražské univerzity, bylo u nás už možno počítat i s lékaři, kteří vystudovali medicínu na lékařské fakultě. Pátráme-li však po lékařích působících v našich zemích od doby prvních zachovaných písemných památek, nalézáme jen nečetné zmínky v delších časových intervalech. Byli to převážně duchovní hodnostáři (biskupové, kanovníci apod.) a přicházeli do Čech zpravidla z ciziny, kde také studovali. Význačná střediska lékařských studií byla např. v Itálii (Salerno, Bologna aj.) a ve Francii (Montpellier), kam patrně odcházeli před založením pražské univerzity studovat i někteří studenti z našich zemí. Mezi význačné lékaře Karlovy doby patřil např. mistr Havel ze Strahova (zvaný Galus), autor latinské životoprávy pro Karla IV., citované zde v kapitole o staročeské kuchyni.